

نگرش‌سنجی شهروندان تبریزی نسبت به توسعه اجتماعی

*مهرداد محمدیان

چکیده

بر اساس ارزشی‌ترین نگرشها به توسعه اجتماعی، «توسعه اجتماعی را مسیری برای تحقق عدالت اجتماعی در استفاده از مواهب طبیعی، بهبود روابط اجتماعی و امکان رشد و تعالی افراد در کلیه وجوه انسانی تعریف می‌کنند». بنابراین توسعه اجتماعی را بطور کاربردی و دقیق می‌توان چنین تعریف نمود؛ «ارتقای مستمر جامعه و نظام اجتماعی به سوی زندگی بهتر و انسانی‌تر است، که سه ارزش اصلی به عنوان پایه فکری و رهنمود عملی این تعریف در نظر گرفته می‌شود، این ارزشها عبارتند از؛ معاش زندگی (تامین اقتصادی)، اعتماد به نفس (از طریق ارتقای آموزش) و آزادی (مشارکت در نهادهای مدنی) که نمایانگر اهداف مشترکی است که بوسیله تمامی افراد و جوامع دنبال می‌شود. تحقیق حاضر با هدف بررسی نحوه نگرش مردم (تبریز) به توسعه و پیشرفت اجتماعی و راههای دستیابی به آن، صورت پذیرفت، تلاش محقق این بوده است که در پرتو نظریه‌های معتبر به شناخت وضع موجود دست یابد و با بهره‌گیری از تجربیات تاریخی و علمی محققان داخلی و خارجی، افکار عمومی شهروندان و اندیشمندان دانشگاهی و مدیران اجرایی، تحقیقی کاربردی و ارائه راهکارهای عملی در جهت شناخت و بهبود نگرش شهروندان به توسعه اجتماعی پیشنهاد نماید. نتایج کلی بدست آمده در تحقیق حاضر بیانگر این موضوع است که تمام متغیرها؛ وضعیت آموزشی، وضعیت اقتصادی، وضعیت سیاسی، وضعیت دینداری، رضایت از عملکرد دستگاههای دولتی، مشارکت در نهادهای مدنی و ویژگیهای فردی در تبیین نحوه نگرش شهروندان به توسعه و پیشرفت اجتماعی موثر می‌باشند، به غیر از متغیرهای جنسیت و وضعیت تأهل که رابطه معنی داری با توسعه اجتماعی نداشتند و از میان متغیرهای فوق، می‌توان به نقش محوری وضعیت آموزشی (شهروندان)، وضعیت اقتصادی و مشارکت در نهادهای مدنی اشاره نمود.

واژگان کلیدی: توسعه، پیشرفت، اجتماع، نگرش.

مقدمه

توسعه اجتماعی بعنوان مفهوم نو از توسعه، چندی است که جایگاه خود را در عرصه مطالعات علوم اجتماعی باز کرده و با اینکه زیاد در اذهان عمومی جامعه و هم‌چنین دانشگاهیان، مصادیق روشن و بارزی از آن در دست نیست ولی با این‌همه مردم در برخورد با مفهوم توسعه و پیشرفت اجتماعی احساس غریبی ندارند و زیاد هم با آن ناآشنا نیستند ولی نسبت به دیگر انواع توسعه، بخصوص توسعه اقتصادی و سیاسی که در محافل عمومی و دانشگاهی پیرامون آنها بحث بیشتری می‌شود، درباره توسعه اجتماعی و ابعاد آن و هم‌چنین رسانه‌های جمعی مانند صدا و سیما، مطبوعات و روزنامه‌ها و زیربخش‌های آن جزء معدودی نوشته و مقالات کوتاه که در پاره‌ای از سمینارها و محافل علمی دانشگاهی مطرح گردیده است، در کل مطالب قابل عرضه‌ای که در برابر عموم جامعه قابل استفاده باشد وجود ندارد. به صورتی که یا بسیار علمی و تئوریک عرضه می‌شود که قابل استفاده همگان نیست، هم‌چنین تعاریف روشنی از مفهوم توسعه و پیشرفت اجتماعی در جامعه ما انجام نیافته و بیشتر برگردان‌ها و ترجمه‌هایی است که از زبان‌های بیگانه برای دانش پژوهان و دانشجویان و علاقمندان بازگو می‌شود، بطور کلی توسعه اجتماعی بعنوان مهمترین و مدرنترین تقسیم‌بندی از توسعه، امروزه، در جوامع پیشرفته و یا در حال پیشرفت، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و حتی انواع تقسیم‌بندی‌های دیگر توسعه که بیشتر در قالب اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و انسانی مطرح می‌باشد را در بر می‌گیرد و در یک سخن می‌توان ادعا نمود که انواع توسعه که ذکر گردید بصورت حلقه‌وار در هم قرار گرفته‌اند که کلیه آنها را میتوان بعنوان توسعه اجتماعی نام برد. پس در یک جمله باید اذعان داشت که توسعه اجتماعی محیط بر تمامی تقسیمات و انواع توسعه می‌باشد. برای توسعه اجتماعی تعاریف متعددی وجود دارد، که در یک جمله می‌توان توسعه اجتماعی را برقراری نظم و عدالت اجتماعی از طریق ایجاد تغییرات اجتماعی تعریف نمود که نقش دولت و حکومت در برقراری عدالت اجتماعی و حمایت از اقشار آسیب پذیر بسیار حائز اهمیت است و در دیگر سو نیز نقش شهروندان بعنوان مدافعان حقیقی حقوق شهروندی خود و دیگران در تحقق توسعه اجتماعی همه جانبه بسیار اساسی می‌نماید. سؤال آغازین تحقیق حاضر بر این مبنا است که محقق سعی دارد، چگونگی نگرش شهروندان تبریزی را پیرامون مقوله توسعه و پیشرفت اجتماعی را جویا شود؟ هم‌چنین در تحقیق حاضر

برآنیم تا بدانیم، در جامعه ایران به طور اعم و جامعه تبریز بطور اخص توسعه و پیشرفت اجتماعی از چه جایگاهی برخوردار می‌باشد و نقاط ضعف و قوت آن کدامند؟ (زمینه‌ها و تنگناها). آیا با تقویت نقاط قوت و تقلیل نقاط ضعف می‌توان در جهت نهادینه‌سازی فرآیند توسعه و پیشرفت اجتماعی در شهر تبریز گام‌های اساسی برداشت؟

تعریف مساله تحقیق

مفهوم توسعه Development بطور گسترده‌ای در ادبیات علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی مورد بحث قرار گرفته است. «توسعه اجتماعی» یا Social Development یکی از شاخه‌های توسعه بشمار می‌آید. بطور خلاصه توسعه اجتماعی به فرآیندی گفته می‌شود که ضمن آن نهادهای اجتماعی (همانند فرهنگ، سیاست، حقوق و ...) هم‌چون مناسبات اجتماعی دائماً در حال اصلاح و تغییر آگاهانه و ارادی به سمت اهداف مطلوب و ایده‌آل جامعه مورد نظر می‌باشد. با توجه به تعاریفی که از توسعه وجود دارد چند عنصر اساسی را می‌توان در فرآیند توسعه اجتماعی مشاهده نمود که عبارتند از «بحث اصلاح و تغییر اجتماعی»، در فرآیند توسعه اجتماعی الزاماً با تغییر در مناسبات و روابط و ساختارهای اجتماعی روبرو هستیم. بحث عدم وابستگی به شرایط موجود، در فرآیند توسعه اجتماعی وضع موجود جامعه همیشه در معرض نقد و نظر و به عبارتی انتقاد می‌باشد، بنابراین یکی از کارکردهای عمده توسعه اجتماعی در یک جامعه به نقد کشیدن وضعیت‌های ایجاد شده می‌باشد تا اینکه از این طریق وضعیت ایده‌آل و دلخواه را برای ایجاد تغییر و اصلاح آماده سازد. توسعه اجتماعی، چنانکه از عنوانش مشخص می‌باشد یک عمل جمعی و گروهی می‌باشد، یعنی توسعه اجتماعی، بر مبنای اصل مشارکت تمامی آحاد، اقشار و طبقات جامعه تحقق می‌یابد، هم‌چنین در صورت ایجاد فضای مناسب برای توسعه یافتگی، تمامی اقشار جامعه را تحت تاثیر قرار می‌دهد، یعنی در یک فراگرد اجتماعی می‌توان توسعه را هم علت و هم معلول عمل جمعی دانست. سخن آخر آنکه توسعه یک امر تدریجی، و بلند مدت می‌باشد، یعنی توسعه اجتماعی در یک لحظه اتفاق نمی‌افتد و یک جریان زمان بر می‌باشد و بطور کلی در جوامعی همانند ایران که تغییر و تحول بخاطر بعضی مسائل همانند سنت‌ها و آداب و رسوم و عقاید خاص مردم به کندی ایجاد می‌شود. پس با در نظر گرفتن موارد فوق به نظر محقق پایه و بنیان تحلیل و تبیین و تفسیر

نظری و عملی از روند، فرآیند و ماهیت «توسعه» و «پیشرفت اجتماعی» در جامعه ایران (تبریز) و یا هر جامعه انسانی دیگر را باید از یک سو در شرایط و موقعیت «انسان» و «جامعه» و از سوی دیگر رابطه متقابل آنها در مجموعه سیستماتیک وسیع تر یعنی در بستر جامعه جهانی مورد مطالعه و بررسی قرار داد.

اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

امروزه توسعه و پیشرفت از مباحث بسیار مهم و مطرح در عرصه برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان کشور محسوب می‌شود، در این راستا توسعه و پیشرفت اجتماعی نیز از ملزومات زندگی مدرن می‌باشد، لذا از آنجائی که شهر تبریز به عنوان پنج شهر کلان ایران از قطب‌های رشد و مراکز عمده صنعتی، خدماتی و...، بشمار می‌آید و نیز از قابلیت‌ها و پتانسیل‌های بالایی جهت توسعه و پیشرفت اجتماعی برخوردار است، بدین جهت در تحقیق حاضر برآنیم که نحوه نگرش شهروندان تبریزی را نسبت به توسعه و پیشرفت اجتماعی را سنجیده و راههای رسیدن به آن را ارائه نماییم. لازم به یادآوری است که تحقیق حاضر و نیز تحقیقاتی در چنین زمینه‌هایی در جهت رسیدن به افق‌های پیشرفت و تعالی جامعه ضرورت دارند.

اهداف تحقیق

- ۱- بررسی و مطالعه نظری پیرامون توسعه و پیشرفت اجتماعی.
- ۲- شناخت و تدوین متغیرهای تاثیرگذار بر نحوه نگرش شهروندان (تبریزی) نسبت به توسعه و پیشرفت اجتماعی.
- ۳- سنجش نحوه نگرش شهروندان (تبریزی) نسبت به توسعه و پیشرفت اجتماعی.
- ۴- ارائه راهکارها و پیشنهادات راهبردی جهت دستیابی به توسعه و پیشرفت اجتماعی در تبریز.

مبانی نظری تحقیق

اصطلاح توسعه ^{Development}، به صورت فراگیر پس از جنگ جهانی دوم مطرح شده است. واژه توسعه در لغت به معنای خروج از «لغاف» است. در قالب نظریه نوسازی، لغاف همان

جامعه سنتی و فرهنگ و ارزش‌های مربوط به آن است که جوامع برای متجدد شدن باید از این مرحله سنتی خارج شوند (ازکیا، ۱۳۷۹، ص ۷). در تعریف توسعه نکاتی را باید مد نظر داشت که مهم‌ترین آنها عبارتند از اینکه، اولاً، توسعه را مقوله ارزشی تلقی کنیم، ثانیاً، آن را جریان چند بعدی و پیچیده بدانیم، ثالثاً، به ارتباط، نزدیکی آن با مفهوم بهبود ^{Improvement} توجه داشته باشیم (همان، ص ۸). توسعه در لغت به معنای وسعت دادن و فراخ کردن است. (فرهنگ معین و عمید) توسعه، در معنای اخلاقی یا زیستی، به معنای گسترش، شکوفایی، بسط و رشد است. از دیدگاه اجتماعی رشدی هماهنگ، همبسته، موزون در همه ابعاد مادی، روانی و معنوی است (ساروخانی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۴). از نظر بروکفیلد: توسعه، یعنی پیشرفت به سوی اهداف رفاهی نظیر کاهش فقر، بیکاری و نابرابری است (شایان مهر، ۱۳۷۷، ص ۱۸۲). پراساد میسرا، اقتصاددان هندی توسعه را این چنین توصیف می‌کند: توسعه به عنوان یک مفهوم متعالی، دستاورد بشری و پدیده‌ای چند بعدی است و فی نفسه یک مسلک (ایدئولوژی) به حساب می‌آید. توسعه به دلیل اینکه دستاورد انسان محسوب می‌گردد، در محتوا و نمود، دارای مختصات فرهنگی است و بر تحول ارگانیک دلالت دارد. هدف از توسعه ایجاد زندگی پرثمره‌ای است که توسط فرهنگ تعریف می‌شود. بنابراین توسعه دستیابی فراینده انسان به ارزش‌های فرهنگی خود است. این مفهوم بر معانی زیر تاکید دارد: اولاً؛ توسعه یک فرایند است نه وضع ایستا. ثانیاً؛ این فرایند در نهایت به ارزش‌ها مربوط می‌شود. ثالثاً؛ این ارزش‌ها، ارزش‌های مردمانی است که تعلق به جهان غرب یا هر جهان دیگری ندارد» (نظر پور، ۱۳۷۸، ص ۲۳).

مایکل تودارو، درباره مفهوم توسعه چنین ابراز عقیده می‌کند: «توسعه را باید جریانی چند بعدی دانست که مستلزم تغییرات اساسی در ساخت اجتماعی، طرز تلقی عامه مردم و نهادهای ملی و نیز تسریع رشد اقتصادی، کاهش نابرابری و ریشه کن کردن فقر مطلق است. توسعه در اصل باید نشان دهد که مجموعه‌ی نظام اجتماعی، هماهنگ با نیازهای متنوع اساسی و خواسته‌های افراد و گروه‌های اجتماعی در داخل نظام، از حالت نامطلوب زندگی گذشته خارج شده و به سوی وضع یا حالتی از زندگی که از نظر مادی و معنوی بهتر است سوق می‌یابد. برای درک معنای درونی توسعه، باید حداقل سه ارزش اصلی به عنوان پایه فکری و رهنمود عملی در نظر گرفته شود؛ این ارزش‌ها عبارتند از: «معاش زندگی»، «اعتماد به نفس» و

«آزادی» (همان، ص ۲۴). بطور کلی درباره مفهوم و چیستی توسعه می‌توان چنین برداشت نمود که؛ توسعه فرایند ارتقاء و اعتلای مادی و معنوی جامعه در راستای اهداف و مقاصد مطلوب است، که زمینه‌های مناسب را برای تعالی همه جانبه انسانها فراهم می‌سازد. توسعه یک فرایند مستمر و همیشگی است. بنابراین جامعه ای که به مرحله نهایی توسعه رسیده باشد، وجود خارجی ندارد. پس توسعه یک جریان چند بعدی است، و باید تمامی ابعاد حیات انسان (بعد روانی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و ...) را در بر گیرد. آخر سخن آنکه توسعه، مفهومی نسبی بوده و با قضاوت ارزشی همراه است. هم‌چنین نمی‌توان قوانین عام و کلی برای توسعه تدوین کرد، بلکه در هر برهه زمانی و مکان خاص، می‌توان از معیارها و ملاک‌های (عام) توسعه سخن به میان آورد (فیروز راد، ۱۳۸۲، ص ۵۳).

اصطلاح توسعه اجتماعی در منابع موجود با تعابیر و تعاریف متفاوتی به کار رفته است، که معرف دو رویکرد عام و خاص است. در رویکرد عام توسعه اجتماعی مترادف با چیزی مشابه با توسعه ملی یا توسعه همه جانبه و متوازن است. در اینجا توسعه اجتماعی از توسعه غیراجتماعی یا فنی متمایز شده ولی با دیگر انواع توسعه بویژه توسعه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی تداخل پیدا کرده است. در رویکرد خاص مفهوم توسعه اجتماعی به معنای اخص کلمه و متمایز از توسعه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به کار رفته است. ولی هنوز مولفه‌ها، شاخص‌ها، مصرف‌ها و عوامل خاص آن به طور دقیق مشخص نشده‌اند. در فرایند مرور منابع هر چه از گذشته به حال نزدیکتر می‌شویم، همزمان با فرایند تقسیم کار، تفاوت پذیری امور و تخصصی شدن علوم و گرایش به تدقیق مفاهیم و بکارگیری آنها در معانی اخص خود بیشتر شده است (عبداللهی، ۱۳۸۰، ص ۲۱۵). پس توسعه اجتماعی از نظرگاه بعضی از محققان چنین بیان شده است؛ در توسعه اجتماعی، دگرگونی و تغییر جامعه در کلیت آن مورد نظر است و توجه اساسی بیشتر بر تغییر و بهبود نحوه زندگی و ارزیابی جریان‌ها و تحول اجتماعی است، تا تغییر در یک سازمان و یا نهاد اجتماعی، و استراتژی‌های توسعه اجتماعی نیز در جهت بهبود کیفیت زندگی انسانی بوده و پاسخ‌گویی به نیازهای اساسی انسانی را مد نظر دارد. از این رو استراتژیهای توسعه اجتماعی، نیازهای رفاهی، نیازهای فرهنگی و روانی، نیاز در تطبیق پذیری و نیاز به رشد و ترقی که در مجموع از عمده‌ترین نیازهای انسان در جامعه جدید بوده که ماهیت روند توسعه اجتماعی را تعیین می‌کند (نظریور، ۱۳۷۸، ص ۳۵).

پس توسعه اجتماعی در پی ایجاد بهبود در وضعیت اجتماعی افراد یک جامعه است که برای تحقق چنین بهبودی در پی تغییر در الگوهای دست و پاگیر و زاید رفتاری، شناختن و روی آوردن به یک نگرش، آرمان و اعتقاد مطلوب تری است که بتواند پاسخ‌گوی مشکلات اجتماعی باشد. ملاحظه می‌شود که توسعه اجتماعی در قیاس با مفاهیمی چون توسعه اقتصادی و رشد اقتصادی حوزه وسیع‌تری را در بر می‌گیرد (ازکیا، پیشین، ص ۱۹). علم توسعه در اواخر دهه ۱۹۵۰ زیر نفوذ مکتب نوسازی قرارداشت، مکتب انقلابی وابستگی در اواخر دهه ۱۹۶۰ با سلطه آن به معارضه برخواست. در اواخر دهه ۱۹۷۰، با پیدایش مکتب نظام جهانی، دیدگاه دیگری برای بررسی مساله توسعه (پایدار) پدیدار گشت؛ و بالاخره از اواخر دهه ۱۹۸۰ نیز به نظر می‌رسد که هر سه مکتب به سمت نوعی تقارب و همگرایی پیش می‌روند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

روش شناسی

با توجه به ماهیت موضوع مورد مطالعه و تا حدودی گستردگی آن از روش تحقیق پیمایشی Research Survey و از تکنیک مشاهده غیر مستقیم (مطالعه میدانی) استفاده شده است. چرا که در روش تحقیق پیمایشی با کنار هم گذاشتن اطلاعات به مجموعه ساخت‌مندی از داده‌ها می‌رسیم و تا جایی که بتوانیم ویژگیهای هر مورد را برحسب متغیر مربوطه بدست می‌آوریم (کیوی، ۱۳۷۰، ص ۱۵۷).

جامعه آماری تحقیق حاضر شامل تمامی شهروندان شهر تبریز می‌باشد که محاسبه جامعه آماری برای سال ۱۳۸۴، توسط خود محقق با استناد به آمار و ارقام سالهای گذشته و بویژه جمعیت سال ۱۳۷۵ (سرشماری سال ۱۳۷۵) به عنوان سال مبنا قرارداد شده و با نرخ رشد ۱/۲ برای سال ۱۳۸۴ جمعیت تبریز حدوداً نزدیک ۱/۵۰۰ / ۰۰۰ نفر محاسبه گردیده است. در این تحقیق به طور کل هر شهروند ایرانی که در شهر تبریز زندگی می‌کند و مقیم آنجا محسوب می‌گردد، به عنوان واحد آماری تحقیق حاضر قلمداد می‌گردد و می‌توان اطلاعات

مربوطه و مورد نیاز را با مراجعه به شهروندان موردنظر که طبق محاسبات جمعیت شناختی شهروندان تبریزی در قالب هشت گروه سنی: (زیر ۲۰ سال)، (۲۰-۲۴ سال)، (۲۴-۲۹ سال)، (۲۹-۳۴ سال)، (۳۴-۳۹ سال)، (۳۹-۴۴ سال)، (۴۴-۴۹ سال)، (بالای ۵۰ سال) طبقه بندی نمودیم، انتخاب و بعنوان واحد نمونه آماری از طریق مصاحبه توسط پرسشگر بوسیله پرسشنامه، نگرش شهروندان مورد نظر را سنجش نموده ایم.

$$n = \frac{\frac{t^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{t^2 pq}{d^2} - 1 \right)} = \frac{\frac{(1/96)^2 (0/5)(0/5)}{(0/05)^2}}{1 + \frac{1}{500000} \left(\frac{(1/96)^2 (0/5)(0/5)}{(0/05)^2} - 1 \right)} \approx 384 \approx 400$$

n = حجم نمونه

N = کل جامعه آماری

با توجه به تحقیقات قبلی محققان درجه اطمینان برابر ۰/۰۵ d = درجه اطمینان

$$p, q \text{ حقیقت} \quad p+q = 1 \implies 0/5 = \text{وجود یا عدم وجود یک حقیقت}$$

به عبارتی ۰/۰۹۵ درصد احتمال درستی و ۰/۰۵ احتمال خطا:

$$t = 1/96$$

(فرامرزی رفیع پور، ۱۳۷۵، ص ۳۸۳).

برای بدست آوردن تعداد نمونه این تحقیق می توانستیم از دو راه استفاده نمایم که تقریباً پاسخ های یکسانی را بدست می آوریم. اولین راه این بود که با توجه به تحقیقات و تجربیات مطالعات قبلی با این حجم جامعه آماری، ۴۰۰ واحد را به عنوان نمونه انتخاب نمایم. و دومین راه با محاسبه فرمول تعیین نمونه، حجم نمونه مورد نظر را با داده های موجود بدست می آوریم.

روش نمونه گیری در این تحقیق خوشه ای می باشد. این طرز نمونه گیری عموماً برای مناطق وسیع به کار گرفته می شود. مثلاً وقتی بخواهیم از بین روستاهای یک منطقه چند روستا را انتخاب کنیم در آن صورت آن منطقه را بر وی نقشه به قسمتهای مختلف تقسیم نموده و بعد از

این عمل، از بین این قسمت‌ها، چند قسمت را به حکم قرعه بر می‌گزینیم (رفیع‌پور، ۱۳۷۵، ص ۳۸۸).

نمونه‌گیری خوشه‌ای را نمونه‌گیری گروهی یا مجتمع نیز خوانده‌اند. جمعیت نمونه در این شیوه پراکنده نیست و این تجمع در جریان تحقیق به تسریع و تسهیل جریان آن کمک می‌نماید. در آغاز جامع آماری به قسمت‌های خاص تقسیم می‌گردند و از بین این اجزاء با استفاده از نمونه‌گیری خاص (ساده اتفاقی) تعدادی برگزیده شده و بررسی می‌شوند (ساروخانی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۵). در این تحقیق نیز ما مناطق هشت‌گانه شهر تبریز را بروی نقشه مشخص نموده که هر یک به عنوان یک خوشه در نظر گرفته شد، سپس از بین این خوشه‌ها با توجه به حجم نمونه که برابر ۴۰۰ می‌باشد محلات یا کوچه‌ها یا خیابان‌هایی را در نظر گرفته و سپس به حالت نمونه‌گیری تصادفی ساده، اقدام به نمونه‌گیری نمودیم که تقریباً هر خوشه تعداد ۴۵ نمونه را به خود اختصاص داده است. (نقشه‌های مناطق هشت‌گانه شهری تبریز که کار میدانی (پرسشگری) در آنجا انجام یافته بطور کامل در ضمایم تحقیق برای آگاهی بیشتر ارائه گردیده است.)

در مورد اعتبار وسیله اندازه‌گیری لازم به گفتن است که در واقع در برآورد اعتبار وسیله اندازه‌گیری از نظرات استادان متخصص بهره گرفته شده است به عبارتی علمی‌ترین نوع اعتبار مطرح شده در این پژوهش اعتبار صوری است.

با توجه به اینکه طیف غالب در پرسشنامه این پژوهش لیکرت می‌باشد لذا از تکنیک آلفای کرون باخ که مخصوص این طیف است برای برآورد روایی استفاده شده است. لازم به توضیح است که قبل از تکثیر نهایی پرسشنامه به تعداد ۴۰ پرسشنامه میان جامعه آماری مربوط پخش و جمع‌آوری کردیم تا ضمن انجام یک Pretest کم و کیف روایی سوالات پرسشنامه روشن گردد و نیز محلی در پرسشنامه برای ارائه متغیرهای جدید ارائه کردیم و در آخر پرسشنامه‌های نمونه از پاسخ‌دهنده خواستیم که نظرات خود را درباره این پرسشنامه بیان نمایند بعد با توجه به آلفای بدست آمده بعضی از گویه‌های را که باعث پائین آمدن آلفا شده بود را حذف کرده و با توجه به نظرات نمونه خود گویه‌هایی جدید را جایگزین نمودیم و از حجم گویه‌ها نیز کاستیم و در مرحله بعدی همین پرسشنامه را در میان نمونه آماری مشخص شده پخش و اطلاعات لازم را جمع‌آوری نمودیم. لازم به یادآوری است که دامنه تغییرات آلفای کرون باخ

بین (۰ و ۱) است صفر عدم روایی را می‌رساند و یک بیانگر روایی کامل است که میزان آلفای کروباخ در این مطالعه ۰/۷ می‌باشد که دارای روایی بالایی می‌باشد.

پس از اتمام مرحله جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات لازم، کلیه پرسشنامه‌ها مورد بازبینی قرار گرفت سپس دفترچه کد کامپیوتری برای پرسشنامه تنظیم شد و براساس سطح اندازه‌گیری متغیرها و گویه‌ها، داده‌های خام کدگذاری و استخراج شدند پس از استخراج و وارد کردن داده‌ها به کامپیوتر و تبدیل‌های لازم جهت آزمون فرضیات و پردازش اطلاعات روی متغیرها انجام گرفت، شیوه تجزیه و تحلیل به دو صورت شکل گرفته است. ۱- در آمار توصیفی: که به صورت توصیفی به بیان توزیع نمونه آماری خود خواهیم پرداخت و نیز از نمودارهای توصیفی برای بیان آن استفاده خواهیم کرد.

۲- در آمار استنباطی: با توجه به اینکه سطح سنجش همه متغیرها فاصله‌ای بوده و به جزء در مواردی؛ از آزمونهای معنادار رگرسیون خطی (Regression)، ضریب همبستگی پیرسون و هم‌چنین کی دو (x^2) استفاده شده است.

آزمون فرض‌ها

فرض ویژگیهای فردی و توسعه اجتماعی

فرضیه: به نظر میرسد بین ویژگیهای فردی و عمومی پاسخ‌گویان و نحوه نگرش آنان به توسعه و پیشرفت اجتماعی تفاوت معنی داری وجود دارد.

در این فرضیه ویژگیها و عوامل فردی برای هر پاسخ‌گو شامل جنس، سن (گروه سنی)، وضعیت نکاحی و فعالیت و تحصیلات هر فرد می‌باشد که هر کدام از این عوامل از شاخصها و معرفیهایی تشکیل شده اند که در هریک از جداول توصیفی مربوط به عوامل می‌توان آنها را مشاهده نمود. برای آزمون فرض تفاوت معناداری ویژگیهای فردی از آمار X^2 استفاده شده است، در رابطه با دو متغیر جنس و توسعه ملاحظه می‌شود که ارزش عددی X^2 برابر ۷۹/۴ با درجه آزادی ۷۸ می‌باشد که معنی داری آن ۰/۴۳۳ است که مبین عدم تفاوت معنی دار مابین این دو متغیر می‌باشد.

جدول (۱): آزمون کای دومابین متغیرهای ویژگیهای فردی و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	درجه آزادی	معنی داری
X^2	۷۹/۴	۷۸	۰/۴۳۳
تعداد نمونه ها	۴۰۰		

جدول (۲): آزمون کرایمر مابین متغیرهای ویژگیهای فردی و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	معنی داری
V کرایمر	/۴۴۶	۰/۴۳۳

برای آزمون فرض تفاوت معنی داری ویژگیهای فردی (سن) با توسعه ملاحظه می‌گردد که X^2 بدست آمده با ارزش عددی ۶۵۱ کاملاً معنی دار می‌باشد و تفاوت معنی داری را بین سن پاسخ‌گو و نگرش وی به مبحث توسعه اجتماعی مشاهده می‌شود.

جدول (۳): آزمون کای دومابین متغیرهای سن و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	درجه آزادی	معنی داری
X^2	۶۵۱	۵۴۶	۰/۰۰۱
تعداد نمونه ها	۴۰۰		

برای سنجش میزان شدت رابطه مابین سن و توسعه مشاهده می‌شود که دو متغیر دارای همبستگی متوسط به بالا و معنی داری هستند که میتوان اینگونه استنباط نمود که با بالا رفتن سن پاسخ‌گویان، نگرش آنان به توسعه اجتماعی، روشتر و منطقی تر و پخته تر می‌گردد و بطور کلی روند مثبتی را در بر می‌گیرد.

جدول (۴): آزمون کرایمر مابین متغیرهای سن و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	معنی داری
V کرایمر	/۴۸۲	۰/۰۰۱

برای آزمون فرض تفاوت معنی داری ویژگیهای فردی (تحصیلات) و توسعه اجتماعی ملاحظه می شود که با توجه به عدد بدست آمده برای X^2 یعنی ۵۶۷ که کاملاً معنی دار می باشد. این دو متغیر تفاوت معنی داری با یکدیگر دارد.

جدول(۵): آزمون‌های دو مابین متغیرهای تحصیلات و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	درجه آزادی	معنی داری
X^2	۵۶۷	۳۹۰	۰/۰۰۰
تعداد نمونه ها	۴۰۰		

برای سنجش میزان شدت رابطه مابین تحصیلات پاسخ‌گویان و نگرش آنان به توسعه از آمار V کرایمر استفاده شده است که همبستگی ۵۳۲ درصد با معنی داری کامل را نشان می دهد که اینگونه استنباط می گردد که با بالا رفتن تحصیلات پاسخ‌گویان (افراد) نگرش آنان به توسعه نیز در سطوح مثبت تری قرار می گیرد.

جدول(۶): آزمون کرایمر مابین متغیرهای تحصیلات و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	معنی داری
V کرایمر	۰/۵۳۲	۰/۰۰۰

برای آزمون فرض تفاوت معنی داری ما بین دو متغیر وضعیت نکاحی (ازدواج) و توسعه اجتماعی تفاوت معنی داری با توجه به عدد بدست آمده به عدد X^2 دیده نمی شود.

جدول(۷): آزمون کای دو مابین متغیرهای نکاحی و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	درجه آزادی	معنی داری
X^2	۸۱	۷۸	۰/۳۸۰
تعداد نمونه ها	۴۰۰		

میزان شدت همبستگی مابین دو متغیر ازدواج و توسعه نیز بی معنی می باشد و نمیتوان رابطه مابین دو متغیر را نتیجه گرفت.

جدول (۸): آزمون کرایمر مابین متغیرهای نکاحی و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	معنی داری
V کرایمر	/۴۵۱	۰/۳۸۰

برای آزمون فرض تفاوت معنی داری ما بین دو متغیر فعالیت و توسعه نیز با توجه به عدد بدست آمده برای X^2 نمی توان تفاوت معنی داری را اثبات کرد.
(تعداد نمونه‌ها = ۴۰۰)

جدول (۹): آزمون کای دومابین متغیرهای فعالیت و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	درجه آزادی	معنی داری
X^2	۹۵	۷۸	۰/۰۸۴

میزان شدت همبستگی ما بین دو متغیر فعالیت و توسعه نیز در حدی نیست که بتوان آن را مبین همبستگی مابین این دو متغیر دانست یعنی در کل بی معنی می باشد.

جدول (۱۰): آزمون کرایمر مابین متغیرهای فعالیت و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	معنی داری
V کرایمر	/۴۸۹	۰/۰۸۴

فرض دینداری و توسعه اجتماعی

جدول دینداری نمرات خام گرفته شده از گویه های شش گانه در طیف پرسشنامه را نشان می دهد که توسط افراد پاسخ گو گرفته شده و در جدول آورده شده است.

جدول فراوانی دینداری در واقع جدول رتبه ای شده وضعیت دینی افراد پاسخ گو می باشد که تقریباً افراد پاسخ گو در سطوح دینی متوسط جای می گیرند که برابر با ۲۷۰ نفر یعنی ۶۷/۵ درصد می باشد. افراد در سطوح دینی پایین ۳۸ نفر برابر ۹/۵ درصد و افراد در سطوح دینی بالا برابر ۹۲ نفر یعنی ۲۳ درصد می باشد.

جدول (۱۱): فراوانی متغیر دینداری

درصد انباشتی	درصد	فراوانی	سطوح دینداری
۹/۵	۹/۵	۳۸	متوسط به پایین
۷۷/۰	۶۷/۵	۲۷۰	متوسط
۱۰۰	۲۳/۰	۹۲	بالا
	۱۰۰	۴۰۰	مجموع

برای آزمون فرض دینداری و نگرش به توسعه از همبستگی پیرسون (R) استفاده شده است که با توجه به عدد بدست آمده ما بین توسعه و دینداری رابطه متوسط و مثبتی وجود دارد که برابر ۰/۴۵۹ است. یعنی هر چه افراد از لحاظ مذهبی و دینی متدین تر باشند نسبت به توسعه اجتماعی نگرش مثبت و خوبی دارند.

جدول (۱۲): آزمون همبستگی پیرسون مابین متغیرهای دینداری و توسعه اجتماعی

معنی داری	ارزش عددی	آماره
۰/۰۰۰	۰/۴۵۹	R پیرسون

فرض آموزش و توسعه اجتماعی

در جدول فراوانی آموزش با توجه به اینکه نمرات خام نمی توانست تصویر ملموس و محسوس تری را از سطوح آموزشی پاسخ گویی ارائه دهد، فاصله ما بین نمرات خام بطور مساوی به سطح پایین، متوسط به پایین، متوسط و بالا تقسیم شده و سپس پاسخ گویان در این طبقات با توجه به نمرات خام گرفته شده طبقه بندی شدند که در نمودار آموزش وضعیت

دقیق‌تری نسبت به این امر ملاحظه می‌گردد. که در واقع در حدود ۷ درصد از پاسخ‌گویان در سطوح پایین تحصیلی و آموزشی، ۴۱/۵ درصد در سطوح متوسط و ۵۱/۸ درصد در سطوح بالای آموزش رسمی و غیررسمی قرار دارند برای دقت و صحت آزمون و تسهیل در امر ملاحظه داده‌ای در متغیر آموزش و توسعه با یکدیگر جدول‌بندی شدند که در واقع جدول نشان دهنده درصد فراوانی هریک از سطوح آموزش در تعامل با سطوح توسعه می‌باشد. بطور کلی می‌توان چنین توصیف نمود که ۱۳۳ نفر برابر ۳۳/۳ درصد از افراد (پاسخ‌گویان) که ۲۶ نفر در سطوح متوسط آموزش و ۱۰۷ نفر در سطوح بالای آموزش جای داشتند نسبت به توسعه اجتماعی نگرش مثبت و بالایی را دارا هستند و نیز می‌توان گفت افرادی که در سطوح تحصیلی متوسط و بالا می‌باشند نسبت به توسعه دید مثبت و بالایی را دارا هستند.

جدول (۱۳): فراوانی شاخص توسعه اجتماعی

مجموع	شاخص توسعه اجتماعی				جدول بندی سطوح
	بالا	متوسط به بالا	متوسط	متوسط به پایین	شاخص توسعه اجتماعی و آموزش
					سطوح آموزش
					متوسط به پایین
(۲۶/۶۵)	۰	(۱۷/۴۳)	(۱۸/۷)	(۲/۰۵)	متوسط
(۱۶۶/۴۱۶)	(۲۶/۶۵)	(۱۲۱/۳۰۳)	(۱۹/۴۱۸)	۰	بالا
(۲۰۷/۵۱۹)	(۱۰۷/۲۶۸)	(۱۰۰/۲۵۱)	۰	۰	مجموع
(۳۹۹/۱۰۰)	(۱۳۳/۳۳۳)	(۲۳۸/۵۹۶)	(۲۶/۶۷)	(۲/۰۵)	

برای آزمون فرض تفاوت معنی داری مابین دو متغیر آموزش و توسعه از d سامرز استفاده شده اند که برای سنجش دو متغیر در سطوح رتبه ای، رتبه ای می‌باشد. نتیجه حاکی از این است که متغیر آموزش با متغیر نگرش به توسعه اجتماعی از طرف پاسخ‌گویان، تفاوت معنی داری را دارا می‌باشد. که ارزش عددی $D=0/451$ و سطح معنی داری $\alpha=0/000$ کامل می‌باشد.

جدول (۱۴): آزمون سامرز ما بین متغیر های توسعه و آموزش

آماره	ارزش عددی	معنی داری
d سامرز	۰/۴۵۱	۰/۰۰۰

برای سنجش شدن میزان رابطه میان دو متغیر آموزش و توسعه از ضرایب کندال نیز استفاده شده است که نشان دهنده همبستگی مثبت و متوسطی ما بین این دو متغیر می باشد. هم چنانکه در آزمون فرض ما بین تحصیلات و توسعه قید شد، این دو متغیر یعنی آموزش و توسعه نیز با یکدیگر دارای همبستگی معنی دار می باشند و با بالا رفتن میزان آموزش، سطح نگرش به توسعه اجتماعی نیز مثبت تر و منطقی تر می گردد.

جدول (۱۵): آزمون کندال ما بین متغیر های توسعه و آموزش

آماره	ارزش عددی	معنی داری
Kendall's tau-b	۰/۴۵۱	۰/۰۰۰
Kendall's tau-c	۰/۳۶۶	۰/۰۰۰

فرض وضعیت سیاسی و توسعه اجتماعی

در جدول فراوانی وضع سیاسی با توجه به اینکه نمرات خام نمی توانست تصویر شفاف تری از سطوح مختلف سیاسی افراد نشان دهد، فاصله مابین نمرات خام به سطوح پایین، متوسط به پایین، متوسط و بالا تقسیم بندی شد و سپس پاسخ گویان با توجه به نمرات خود در این سطوح قرار گرفتند. مشاهده می گردد که ۱۲/۳ درصد پاسخ گویان از وضع سیاسی پایین تری نسبت به بقیه به خود دارند و در کل افراد میانه رو و معتدل در سیاست تعداد بیشتری یعنی ۱۸۰ نفر برابر ۴۵ درصد را به خود اختصاص دادند و افراد با طرز تفکر پختگی سیاسی ۱۷۱ نفر برابر ۴۲/۸ می باشند که این امر در نمودار وضعیت سیاسی به روشنی ملاحظه می گردد.

جدول (۱۶): فراوانی متغیر وضعیت سیاسی

وضعیت سیاسی	فراوانی	درصد	درصد انباشتی
پایین	۳	۰/۸	۰/۸
متوسط به پایین	۴۶	۱۱/۵	۱۲/۳
متوسط	۱۸۰	۴۵/۰	۵۷/۳
بالا	۱۷۱	۴۲/۸	۱۰۰
مجموع	۴۰۰	۱۰۰	

در جدول بندی دو متغیر وضع سیاسی و نگرش به توسعه اجتماعی ملاحظه می‌گردد افرادی که از لحاظ سیاسی وضع مناسب و بالایی را دارا هستند نسبت به توسعه نگرش به آن نیز وضعیت مطلوب و بالایی را دارا هستند که حدود ۷۵ نفر یعنی ۴۴ درصد مابین کسانی هستند که به توسعه نگرش و بالایی را دارند. برای آزمون فرض تفاوت معنی داری وضعیت سیاسی و نحوه نگرش به توسعه اجتماعی از طرف پاسخ‌گویان، از آمار X^2 استفاده شده است که با توجه به عدد بدست آمده برای X^2 برابر ۲۲۱۰ و معنی داری کامل، می‌توان گفت این دو متغیر با یکدیگر دارای تفاوت معنی دار می‌باشند.

جدول (۱۷): آزمون کای دو ما بین متغیرهای وضعیت سیاسی و توسعه اجتماعی

آماره	ارزش عددی	درجه آزادی	معنی داری
X^2	۲۲۱۰	۱۳۲۶	۰/۰۰۰

برای سنجش میزان شدت همبستگی ما بین دو متغیر از آمار χ^2 کریمر استفاده شده است که نشان دهنده رابطه و همبستگی بالا به میزان ۰/۵۷ مابین این دو متغیر می‌باشد که معنی دار است. و می‌توان گفت که هر چقدر وضع سیاسی افراد، با توجه به پاسخ آنها به گویه‌های پنج‌گانه پرسشنامه و نمرات گرفته شده آنان بالا باشد نگرش آنان به توسعه اجتماعی بالا و درحد روشنتر و مثبت تر قرار می‌گیرد و نمره بالایی را از طیف سنجش توسعه اجتماعی که از ۳۹ گویه تشکیل شده است را بدست می‌دهد.

فرض وضعیت اقتصادی و توسعه اجتماعی

جدول فراوانی اقتصاد نشان دهنده طبقه بندی نمرات خام گرفته شده توسط افراد پاسخگو می باشد که در ۶ سطح پایین، پایین-پایین، متوسط به پایین، متوسط به بالا و بالا می باشد، که میتوان چنین توصیف نمود که بیشترین پاسخگویان در زمره افراد طبقه متوسط به بالا برابر ۱۲۸ نفر یعنی ۳۲٪ می باشد و بطور کلی ۵/۳ درصد برابر ۲۱ نفر در وضعیت اقتصادی نامطلوب به سر می برند. مشاهده که افراد طبقه بالا و مرفه از لحاظ اقتصادی برابر ۱۹۶ نفر یعنی ۴۹ درصد می باشد.

جدول (۱۸): فراوانی متغیر وضعیت اقتصادی

پایگاه اقتصادی	فراوانی	درصد	درصد انباشتی
پایین - پایین	۳	۰/۸	۰/۸
پایین	۱۸	۴/۵	۵/۳
متوسط	۵۵	۱۳/۸	۱۹
متوسط به بالا	۱۲۸	۳۲	۵۱
بالا	۱۱۲	۲۸	۷۹
مرفه	۸۴	۲۱	۱۰۰
مجموع	۴۰۰	۱۰۰	

برای آزمون فرض رابطه میان دو متغیر توسعه و اقتصاد ما از رگرسیون متد Stepwise استفاده نمودیم که این متد در واقع متغیرهای معنی دار را گزینش می نماید. در جدول خلاصه مدل مشاهده می گردد که میزان پیش بینی و تبیین متغیر توسعه و نگرش به توسعه اجتماعی از طرف متغیر اقتصاد برابر ۲۱/۵ درصد می باشد. یعنی تغییرات متغیر نگرش در توسعه تقریباً ۲۱ درصد از متغیر اقتصاد ناشی می گردد.

جدول (۱۹): آزمون رگرسیون ما بین متغیرهای وضعیت اقتصادی و توسعه اجتماعی

مدل	R	R square	R برازش شده	خطای استاندارد محاسبه
۱	۰/۴۵۲	۰/۲۰۵	۰/۲۰۳	۱/۶۶

جدول آنالیز واریانس نشان دهنده تبیین خوب یا بد مدل می باشد که با توجه به عدد بدست آمده برای F و معنی داری کامل F، می توان گفت که مدل دو متغیره متناسب و در تبیین متغیر توسعه توانا می باشد.

ادامه جدول (۱۹): آزمون رگرسیون ما بین متغیرهای وضعیت اقتصادی و توسعه اجتماعی

مدل	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	F	معنی داری
رگرسیون	۲۸۴/۳۸۶	۱	۲۸۴۲۸/۳۸۶	۱۰۲/۲۵۹	۰/۰۰۰
باقی مانده	۱۱۰/۹	۳۹۸	۲۷۷/۷۳۱		
مجموع	۳۹۵	۳۹۹			

جدول ضرایب متغیرها در واقع نشان دهنده میزان یا ضریب تاثیر بروی متغیر نگرش توسعه اجتماعی می باشد. معادله مدل بدین صورت می باشد.

ادامه جدول (۱۹): آزمون رگرسیون ما بین متغیرهای وضعیت اقتصادی و توسعه اجتماعی

مدل رگرسیونی	ضرایب غیر استاندارد		ضرایب استاندارد شده	آماره t	معنی داری
	ضرایب B	انحراف معیار			
مقدار ثابت	۱۱۸/۶۰۷	۲/۱۴۳	۰/۴۵۲	۲۷/۷۲۲	۰/۰۰۰
اقتصادی	۲/۴۹۹	۰/۲۴۷		۱۰/۱۱۷	۰/۰۰۰

$$\text{متغیر نگرش توسعه اجتماعی} = \text{متغیر اقتصادی} (۲/۴۹۹) + ۱۱۸$$

که مدل و ضرایب کاملاً معنی دار می باشد. تغییر مدل بدین صورت است که هر واحد تغییر در متغیر اقتصادی تقریباً ۲/۵ واحد تغییر مثبت در متغیر نگرش ایجاد می نماید.

پیشنهادات

ارائه پیشنهادات راهبردی تحقیق برای پرورش انسانهایی که در عین استقلال فردی نسبت به سرنوشت جامعه و دیگران نیز حساس باشند بایستی در قالب دو فرآیند مختلف ذیل به درستی و خوبی در جامعه پیش برود. در واقع پیشبرد مناسب این دو فرآیند نیازمند راهبردی جامع و گسترده است از اینرو طرح این دو فرآیند در واقع به معنای طرح جامع راهبردی، افزایش و تعمیق نگرش شهروندان به توسعه و پیشرفت اجتماعی می باشد.

۱- فرآیند درونی کردن ارزش های توسعه و پیشرفت اجتماعی: شکل گیری شخصیت اکثریت افراد جامعه در جهت توسعه خواهی و توسعه پذیری که می توان طی فراگرد جامعه پذیری از طریق عواملی هم چون آموزش، اقتصاد، دین، سیاست، فرهنگ و روابط اجتماعی حاصل نمود. ۲- فرآیند تکوین و تقویت جامعه مردم سالاری دینی: منظور از جامعه مردم سالاری دینی، مجموعه ای از انجمن ها، نهادها و تشکل های داوطلبانه مستقل از دولت (NGOs و CBOs و ...) که حائل و رابط میان شهروندان و دولت هستند و حداکثر توسعه یافتگی (اجتماعی) در عرصه عمومی جامعه را زمینه داری می کنند.

منابع

- ۱- آبرکرامی، نیکلاس و دیگری. فرهنگ جامعه شناسی. ترجمه: حسن پویان. تهران: انتشارات چاپخش. چاپ دوم: ۱۳۷۰.
- ۲- آرون، ریمون. مراحل اساسی در اندیشه جامعه شناسی. ترجمه: باقر پرهام. تهران: انتشارات علمی فرهنگی. چاپ چهارم: ۱۳۷۷.
- ۳- ازکیا، مصطفی. جامعه شناسی توسعه. تهران: نشر کلمه. چاپ دوم: ۱۳۸۰.
- ۴- بیرو، آلن. فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمه: باقر ساروخانی. تهران: انتشارات کیهان. چاپ سوم: ۱۳۷۳.
- ۵- پاشا شریفی، حسن و دیگری. روشهای آماری در علوم رفتاری. تهران: انتشارات مهارت. چاپ دوم: ۱۳۸۰.
- ۶- تقوی، محمد. مجموعه مقالات سمینار جامعه شناسی و توسعه (جلد ۱ و ۲). تهران: انتشارات سمت. چاپ اول: بهار ۱۳۷۴.
- ۷- توسلی، غلامعباس. نظریه‌های جامعه شناسی. تهران: چاپ سمت. چاپ چهارم: ۱۳۷۳.
- ۸- حریری اکبری، محمد. مدیریت توسعه. تهران: نشر قطره. چاپ اول: ۱۳۷۸.
- ۹- دواس، دی. اس. پیمایش در تحقیقات اجتماعی. ترجمه: هوشنگ نائینی. تهران: نشر نی. چاپ اول: ۱۳۷۶.
- ۱۰- راه، فیروز. جامعه شناسی توسعه فرهنگی. تهران: نشر چاپخش. چاپ اول: ۱۳۸۲.
- ۱۱- رفیع پور، فرامرز، کندوکاوها و پنداشته‌ها. تهران: شرکت سهامی انتشار. چاپ نهم: ۱۳۶۳.
- ۱۲- ریتزر، جرج. نظریه‌های جامعه شناسی معاصر. ترجمه: محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی. چاپ سوم: ۱۳۷۷.
- ۱۳- ساروخانی، باقر. روشهای تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: نشر موسسه تحقیقات فرهنگی. چاپ دوم: ۱۳۷۸.
- ۱۴- ساروخانی، باقر. درآمدی بر دایره المعارف علوم اجتماعی. تهران: انتشارات کیهان. چاپ اول: ۱۳۷۴.
- ۱۵- شایان‌مهر، علیرضا. دایره المعارف تطبیقی علوم اجتماعی. کتاب اول. تهران: انتشارات کیهان. چاپ اول: ۱۳۷۷.
- ۱۶- فرانک، آندره گوندره. توسعه و توسعه نیافتگی در برزیل. ترجمه: سهراب بهداد. تهران: انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف. چاپ اول: ۱۳۵۹.
- ۱۷- کاظمی، سیدعلی اصغر. بحران جامعه مدرن (زوال فرهنگ و اخلاق در فرآیند نوگرایی). تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی. چاپ اول: ۱۳۷۷.
- ۱۸- گولد، جولیس و دیگری. فرهنگ علوم اجتماعی. ویراستار: محمدجواد زاهدی (مازندرانی). تهران: انتشارات مازیار. چاپ اول: ۱۳۷۶.
- ۱۹- محمدیان، مهرداد. بررسی زمینه‌ها و تنگناهای مشارکت اقتصادی- اجتماعی شهروندان با مدیریت شهری در تبریز (منطقه ۳ شهرداری). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. جامعه شناسی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات. ۱۳۸۱.
- ۲۰- مجموعه مقالات همایش توسعه اجتماعی. برگزار کننده: دفتر امور اجتماعی وزارت کشور. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران. چاپ اول: ۱۳۸۰.
- ۲۱- مصاحب، غلامحسین. دایره المعارف فارسی مصاحب. جلد اول. تهران: انتشارات فرانکلین. چاپ اول: ۱۳۴۵.
- ۲۲- نظریور، محمدتقی. ارزشها و توسعه (بررسی موردی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. چاپ اول: ۱۳۷۸.